

Camino Cahier 3

Nieuwe pelgrims

**Verslag van de publieksmiddag naar aanleiding van
de promotie van Dr. Suzanne van der Beek, juni 2018**

Suzanne van der Beek & Paul Post (red.)

Informele expressies van hedendaagse spiritualiteit langs de Camino Francès

5

Bert Groenewoudt

Inleiding

De *Camino Francès* is van oorsprong door en door Christelijk, het betrof immers de weg naar het graf van een vooraanstaande Christelijke heilige. Middeleeuws Europa kende talloze bedevaartplaatsen, en een dicht netwerk van pelgrimsroutes.¹ Langs de *Camino Francès* treffen we overal het welbekende repertoire aan bouwwerken en andere merktekens met een nadrukkelijk Christelijke functie en signatuur aan. Die zijn tamelijk gestandaardiseerd, en gecodificeerd. Dat is geen toeval; de middeleeuwse (Rooms-Katholieke) kerk was een strak georganiseerde, hiërarchische organisatie met vaste regels, tradities en gebruiken. Daar komt bij dat de *Camino Francès* niet zomaar een pelgrimsroute was. De tocht naar Santiago begon haar bestaan als symbool en instrument van de *Reconquista*, de herovering van het tegenwoordige Spanje op de Moren tussen de achtste en vijftiende eeuw² (Jacobus zou als ‘Matamoros’ (‘morendoder’) hoogstpersoonlijk voorop zijn gegaan in strijd). Om deze reden werd de pelgrimage naar Santiago de Compostella van overheidswege, kerkelijk en burgerlijk, krachtig gestimuleerd en gefaciliteerd.

Maar behalve ‘officiële’ uitingsvormen van ritueel en religie is er langs de *Camino* nog veel meer te beleven. Her en der langs het pad bevinden zich monumentjes en ‘rituele plaatsen’ die blijkbaar spontaan tot stand komen al is iets bestaands soms het aangrijpingspunt. Dit is een interessant fenomeen dat allerlei vragen oproept, maar waaraan door onderzoekers nog nauwelijks aandacht is besteed. Ik zal kort ingaan op de verschijningsvorm, locatie, ouderdom en mogelijke

¹ D. Webb: *Medieval European pilgrimage, c. 700-c.1500* (Basingstoke, 2002); J. Sumption: *The age of pilgrimage: The medieval journey to God* (Mahwah, NJ, 2003).

² Zie bijvoorbeeld E. van Liere: ‘The missionary and the moorslayer: James the Apostle in historiography from Isidore of Seville to Ambrosio de Morales’, in *Viator* 37 (2006): 519-543; P.J. Margry: ‘Imagining an end of the world: Histories and mythologies of the Santiago-Finisterre connection’, in: C. Sánchez-Carretero (ed.): *Heritage, pilgrimage and the Camino to Finisterre. Walking to the end of the world* (Basel, 2015a), 23-52.

betekenis van deze verschijnselen.³ Met ‘pelgrim’ bedoel ik iedereen die de *Camino* volgt, niet uitsluitend lieden die dat (mede) met religieuze of spirituele motieven doen. De onderstaande opsomming is gebaseerd op een inventarisatie in augustus 2016.

1. Iets voorbij **Torres del Rio**, op een hoog punt, tegen een helling naast het pad, in de beschutting van een dennenbosje dat men net is gepasseerd. Vlakbij een middeleeuwse hermitage (Ermita de Nuestra Senora del Poyo). Talloze kleine stapeltjes stenen, met opschriften, namen, portretfoto’s, bidprentjes, briefjes. De thema’s zijn verdriet en herdenking. In een strook over een lengte van 30-40 meter.

2. Vlak voor **Navarrete**. Hekwerk langs het pad, aan de rand van de insnijding van een snelweg door een heuvelrug. Over een lengte van honderden meters. Duizenden ter plaatse vervaardigde in het gaas van het hek gestoken kruisjes, hoofdzakelijk van hout (takken, twijgen, plankjes), maar ook van andere materialen: textiel, metaal, touw, plastic, fietsketting. Nagenoeg geen opschriften. Deels overwoekerd door struikgewas (afb. 1).

Afb. 1. Navarrete (locatie 2, 2016)

³ Zie ook B.J. Groenewoudt: ‘Past and Present meet: Contemporary expressions of faith along the Camino Frances. Observations by a modern pilgrim’, in: C. Bis-Worch & C. Theune: *Religion, cults and rituals in the medieval rural environment* (=Proceedings Ruralia XI 2015 Luxemburg) (Leiden, 2017), 13-24.

3. Midden in de uitgestrekte bossen van de **Montes de Oca**. Midden op een breed, stenig pad annex brandgang. Grote (ca. 1 m.) en kleine, uit rolstenen samengestelde harten. Op die stenen hartjes en namen van geliefden. Liefde, liefdesverklaringen. Enkele kilometers eerder staat een door nabestaanden opgericht monument ter herinnering aan degenen die ter plaatse tijdens de Spaanse burgeroorlog zijn gefusilleerd, ver van de bewoonde wereld.

4. Iets verder, dichterbij **San Juan de Ortega**. ‘Totempalen’ gemaakt door een lokale bewoner/kunstenaar. Bewerkte en versierde, verticaal geplaatste boomstammen. Aan de rand van het pad, tegen bosrand. Daar omheen talloze stenen en stukken hout, waarvan vele met opschriften met een uiteenlopende strekking: liefdesuitingen, boodschappen, heilwensen.

5. Op de Matagrande, iets voorbij **Atapuerca**. Top ongecultiveerde heuvelrug. Op korte afstand van een wegwijk. Schapen zorgen permanent voor betreding en houden de vegetatie kort en open. Grote spiraal van op de grond neergelegde stenen. Geen doolhof. Diameter ca. 30 m. In het centrum bevindt zich een kleine open ruimte waarin een configuratie van stenen en een van twee schapenbotten gemaakt kruisje. In de ingang van de spiraal een van stenen samengesteld hart. Voorbijgangers volgen de spiraal naar binnen, en zij herstellen spontaan beschadigingen. Voor de betekenis zijn ter plaatse geen aanwijzingen te vinden (afb. 2).

Afb. 2. Atapuerca (locatie 5, 2016)

6. Iets voorbij **Castrojeriz** op de pas over de Alto de Mostelares, bovenaan een steile klim. Oud ijzeren wegwijk, versierd met uiteenlopende meegebrachte fruitsels: repen textiel, plastic etc. Kleurig geheel. Tibetaans-Boeddhistische uitstraling. Er omheen: stenen, briefjes, zelfgemaakte kruisjes. In de schaduw van een officiële stenen routemarkering (afb. 3)

Afb. 3. Castrojeriz (locatie 6, 2016)

7. Aan de voet van een officiële stenen routemarkering. Tussen **Calzada del Coto** en **Bercianon del Real Camino**. Verzameling stenen, deels met opschrift. Centraal een plastic schoentje waarin een plastic beeldje van Maria met kind, omgeven door lampjes verbonden met een stroomdraad (die nergens heen leidt).

8. **Cruz de Ferro**. Hoogvlakte op de Monte Irago. Uit een metershoge hoop stenen steekt een lange slanke paal van eikenhout met daarop een klein ijzeren kruis. Pelgrims laten hier een van huis meegebrachte steen achter en leggen daarmee symbolisch iets af wat hun ziel bezwaart. Veel stenen en steentjes dragen opschriften. Mogelijk van hoge ouderdom. Gesuggereerde oorsprong: Romeinse mijlpaal, monument (triomf/herdenking) of heiligdom, of een middeleeuwse grenspaal. Een aan Santiago gewijde kapel achter het Cruz de Ferro stamt uit het jaar 1982. Niet alleen pelgrims bezoeken het monument, maar ook busladingen toeristen.

9. Iets voorbij **El Acebo**, in dor, ongecultiveerd, bergachtig gebied (Montes de León). Pal naast het pad. Enkele van opgestapelde stenen gemaakte kruisjes.

10. Net voorbij **Ruitelan**, aan de rand van het dorp. Iemand heeft een grote tak in de grond gestoken en op een stuk hout een uitnodiging geschreven om dromen kenbaar te maken. Door passerende pelgrims wordt daar massaal gevolg aan gegeven door briefjes aan de tak te hangen.

11. In een bosje op hooggelegen terrein. Ca. 1 km voor **Ligonde**. Zeventiende eeuws wegkruis. Rondom de basis vele stenen, deels met opschriften. Geen specifieke focus. Ook briefjes, foto's en religieuze parafernalia.

12. **Lavacolla**. In de gelijknamige beek wasten middeleeuwse pelgrims zich om ook lichamelijk rein bij het graf van de apostel te arriveren. Vermelding in de 12^e eeuwse Codex Callixtinus. Het gebruik lijkt zich te hebben verplaatst naar een naamloos beekje met opvallend ijzerrijk (roestbruin) water 2 kilometer eerder, in het bos pal naast het pad, aan de rand van het vliegveld van Santiago de Compostela. Echt wassen doet niemand zich hier, maar sommigen frissen zich wel op. Velen hangen hier ook, al dan niet opgerolde, briefjes aan boomtakken waarop wensen en gebeden worden uitgesproken. Opmerkelijk is de stilte die hierbij in acht wordt genomen (afb. 4).

Afb. 4. Lavacolla (locatie 12, 2016)

Ouderdom

Afgezien van het Cruz de Ferro (toeristische attractie) geniet geen enkele plek bekendheid, of is onderwerp van studie geweest. Sommige zien er relatief recent uit. Locatie 8 (Cruz de Ferro) is historisch aantoonbaar eeuwen oud, al is onzeker hoe oud het gebruik is om hier een van huis meegenomen steen achter te laten. Locatie 12 (Lavacolla) wordt al genoemd in de reeds vermelde 12^e eeuwse reisgids maar het is bepaald niet zeker dat sprake is van continuïteit, in ieder geval niet wat betreft de precieze plek. De van rolstenen gemaakte harten midden op de weg bij in de Montes de Oca (3) kunnen onmogelijk oud zijn. Passerende voertuigen zullen ze voortdurend beschadigen of volledig vernielen. Maar niet allemaal tegelijk. Er is al op gewezen dat pelgrims spontaan beschadigingen herstellen. Ook lijken nieuwe elementen aan het bestaande te worden toegevoegd. We hebben dus te maken met veranderlijke fenomenen. De eindeloze verzameling kruisjes in het hekwerk langs de snelweg bij Navarette (2) kan hooguit zo oud zijn als de aanleg van de weg. De grote ‘spiraal’ op de Matagrande (5) ziet er ouder uit. Tenminste een deel van de stenen waaruit deze structuur bestaat, ligt stevig ingebed in de grond en de bovenzijde van deze stenen is verweerd en soms begroeid met kortsmos. Deze structuur moet daarom minimaal enkele decennia oud zijn. Meer valt er, zo op het oog, niet van te zeggen.

Materie en vorm

De opgesomde verschijnselen hebben met elkaar gemeen dat ze grotendeels gemaakt zijn van ter plaatse beschikbare materialen, met name stenen en hout, of spullen die pelgrims bij zich hebben: (delen van) kledingstukken, afgedankte schoenen en persoonlijke bezittingen (waaronder foto’s en voorwerpen met een persoonlijke of religieuze betekenis). De vorm van ter plaatse aanwezige materialen bepaald mede wat er van gemaakt kan worden. Hoekige stenen bieden wat dit betreft meer mogelijkheden dan rolstenen. De talloze kruisjes in het hek bij Navarette (2) konden alleen worden gemaakt omdat ter plaatse veel struikgewas (takken en twijgen) en hoge planten aanwezig zijn (houtige bloemstengels). Veel kruisen zijn gemaakt van houtspanen die afkomstig zijn van een houtzagerij die hier pal aan de *Camino* gesitueerd is. De gelegenheid maakt meer dan de dief. En zonder een afrastering met gaas met een geschikte maaswijdte was er op deze plaats nooit iets tot stand gekomen, althans niet in deze vorm. De vorm loopt sterk uiteen. Van stenen zijn soms kruisen of harten gemaakt, of kleine stapeltjes, of één hele grote. Soms zijn er toevoegingen in de vorm van meegebrachte spul-

len, soms ontbreken die. Soms dragen stenen opschriften, waardoor ze persoonlijk zijn gemaakt, soms niet of nauwelijks. In sommige gevallen vormt iets bestaands het uitgangspunt, bijvoorbeeld een wegwijk, routemarkeringsszuil, markante steen of boom. Of een hekwerk op een markante plek. Voorwerpen met een persoonlijke of religieuze connotatie worden doelbewust op de pelgrimstocht meegenomen, bijvoorbeeld als herinnering, of mascotte, om een belofte gestand te doen, of om steun aan te ontfangen. Slechts in een enkele geval lijkt dat meenemen met de vooropgezette bedoeling te zijn gedaan ze op specifieke plekken langs de *Camino Francès* achter te laten. Dat achterlaten, althans van voorwerpen met een persoonlijk karakter, lijkt spontaan te gebeuren, een impulsieve handeling te zijn, getriggerd door verschijnselen die men onderweg tegenkomt en als betekenisvol ervaart.

Locatie

De nieuwe rituele plaatsen liggen niet op willekeurige plekken. En sommige slaan aan en groeien uit, andere niet. Op veel plekken langs de *Camino* zijn verstofte aanzetten te vinden maar die oefenen blijkbaar geen aantrekkingskracht uit op andere pelgrims. Behalve de beschikbaarheid van materiaal spelen waarschijnlijk ook landschappelijke en psychologische factoren een rol. Opvallend is dat het merendeel van de beschreven plekken zich op hooggelegen locaties in weinig gecultiveerde gebieden bevindt. Dat geldt zeker voor de grotere. Een markante uitzondering vormt het zoeven genoemde hekwerk met duizenden kruisjes (Ook van dit verschijnsel zijn elders langs de route ‘mislukte’ aanzetten te vinden).

Interessant is, dat ook prehistorische cultusplaatsen in Europa zich op afgelegen plekken in de natuur bevonden, op plaatsen in de natuur: moerassen, rivieren, bossen, bergen en heuvels. Verondersteld wordt, dat men vroeger dat dacht dat de wereld van de mens en de bovennatuurlijke wereld hier met elkaar in verbinding stonden.⁴ Kijkend naar de hedendaagse tijd speelt wellicht vooral een rol dat veel mensen zich in afzondering vrijer voelen zich op spiritueel of religieus gebied te uiten dan in het openbaar. Immers, dat soort uitingen wordt in grote delen van de westerse wereld tegenwoordig door velen beschouwd als ‘vreemd’, normafwijkend gedrag. De factor psychologie kan wellicht ook verklaren waarom hedendaagse ‘rituele plaatsen’ langs grote stukken van de *Camino* ontbreken. Die gebieden lijken gemeen te hebben dat ze landschappelijk erg monotoon zijn. Het beste voorbeeld hiervan is de beruchte *Meseta*, het uitgestrekte, boomloze en

⁴ R. Bradley: *An archaeology of natural places* (London, 2000); D.R. Fontijn: *Sacrificial landscapes. Cultural biographies of persons, objects and ‘natural’ places in the Bronze Age of the Southern Netherlands, c. 2300-600 BC* (PhD thesis Leiden University, 2002) (Analecta Praehistorica Leidensia 33/34).

meestal hete hoogland van Castilië, globaal tussen Burgos en León. Landschap-
pelijke *triggers* ontbreken hier en vrije ruimte ook, de graanvelden grenzen pal aan
het pad, overal. Het kost veel doorzettingsvermogen dit gebied te doorkruisen,
over een schijnbaar eindeloos kaarsrecht pad. Dat dwingt tot een stevig wandel-
tempo dat zo weinig mogelijk wordt onderbroken. Verstand op nul, blik op on-
eindig. Aan *Spielevei*, van welke aard dan ook, heeft niemand hier zin. In de Montes
de Oca (3) zou de vorm, harten van stenen, een reactie kunnen zijn op het even
daarvoor gepasseerde monument ter herinnering aan slachtoffers van de Spaanse
burgeroorlog.

Waarom?

Op allerlei plaatsen langs de *Camino* zijn dus manifestaties te vinden van de be-
hoefte van pelgrims om zich te uiten, om te herdenken, of iets af te smeken. Tot
op zekere hoogte lijken die plaatsen een specifieke functie te hebben en ook te
houden: geloof, liefde, verdriet, rouw, herdenking, wensen, dromen. Men zou
kunnen concluderen dat de oude, Christelijke, infrastructuur niet meer in de be-
hoeften van veel hedendaagse pelgrims voorziet. Inderdaad, de vele kerken en
kapellen langs de route worden nog steeds druk bezocht, maar lang niet door
iedereen. De moderne Westerse mens is evident op zoek naar nieuwe vormen
van geloof en spiritualiteit, en het ligt voor de hand dat dit zich vertaalt in ‘spiri-
tueel pluralisme’.⁵ Dit kan het verschijnen van ‘niet-kerkelijke heiligdommen’⁶ en
‘nieuwe heilige plekken’⁷ verklaren.

Veel pelgrims die alleen op pad gaan, worden opmerkelijk snel onderdeel
van de ‘*Camino* gemeenschap’, ook in termen van gedrag; de *Camino* is een sociale
snelkookpan. Dat proces wordt bespoedigd doordat veel pelgrims zich tevoren
verdiepen in ‘hoe een pelgrim zich gedraagt’.⁸ Het achterlaten van stenen bij een
oud wegkruis wordt door Vilar als voorbeeld genoemd.⁹ Overigens, ook langs
‘seculiere’ wandelpaden verschijnen overal op de wereld spontaan steenhopen

⁵ P.J. Margry: ‘To be or not to be... a pilgrim. Spiritual pluralism along the Camino Finisterre and the urge for the end’, in: C. Sánchez-Carretero (ed.): *Heritage, pilgrimage and the Camino to Finisterre. Walking to the end of the world* (Basel, 2015b), 175-211.

⁶ P.J. Margry (ed.): *Shrines and pilgrimage in the modern world: New itineraries into the sacred* (Amsterdam, 2008).

⁷ S.A. Attix: ‘New age-oriented special interest travel: An exploratory study’, *Tourism Recreation Research* 27-2 (2002): 51-58.

⁸ D. Schire: ‘The Camino de Santiago. The interplay of European heritage and new traditions’, *Ethnologia Europaea* 36-2 (2007): 69-86.

⁹ M. Vilar: ‘Analysing narratives about the Camino: From claims in support of local elements to the success of the Xacobeo’, in: C. Sánchez-Carretero (ed.): *Heritage, pilgrimage and the Camino to Finisterre. Walking to the end of the world* (Basel, 2015), 53-92.

(“Steinmännchen”), niet alleen waar dat voor de markering van de route noodzakelijk is, niet alleen dus met een zuiver praktisch doel. Gewoonte? Kopieergedrag? Ritueel? Van alles wat wellicht.

Wie?

Het ziet er naar uit dat nieuwe rituele plaatsen langs de *Camino Frances* hoofdzakelijk door passerende pelgrims worden gecreëerd. Maar welke? Over de *Camino* lopen tegenwoordig mensen uit heel Europa, en ook uit Azië en Noord- en Zuid-Amerika. Die mensen zijn nog steeds voor een niet onaanzienlijk deel (mede) religieus of spiritueel gemotiveerd. Afgaande op de statistieken van het pelgrimsbureau in Santiago de Compostela¹⁰ zijn de pelgrims die daar arriveren voor bijna de helft Spanjaarden, en vervolgens Italianen, Duitsers en Amerikanen (Fransen, dominant in de Middeleeuwen, slechts iets meer dan 5 procent). Maar dit beeld is vermoedelijk sterk vertekend doordat niet iedereen de hele route aflegt. Ik heb sterk de indruk dat de meeste Spanjaarden en Italianen alleen het laatste stuk lopen. Interessant is dat de beschreven fenomenen op andere routes minder aanwezig zijn (afb. 5).

Afb. 5. *Cruz de Modera* (*Camino Sanabrés*, 2017)

¹⁰ <https://oficinadelperegrino.com/en/statistics/>

Dat kan een getalsmatige kwestie zijn (verschil in aantallen pelgrims) maar ook te maken hebben met de herkomst, identiteit, motieven of leeftijd van de pelgrims. Populatieverschillen tussen de diverse *Camino*'s zijn er zeker. De *Camino Francès* is aantoonbaar veel drukker dan andere routes. Enkele eigen observaties: de gemiddelde leeftijd daalt (in de zomer) sterk bij het passeren van de Pyreneeën vanuit Frankrijk, op de *Camino Sanabrés* zijn (in de zomer) vooral sportieve Portugezen op pad, en de route vanaf Le Puy wordt (in het voorjaar) vooral door Fransen bevolkt. Weinigen van hen lopen verder dan de Spaanse grens; blijkbaar is die (taal?)barrière nu beduidend groter dan in de Middeleeuwen. Meer dan je zou verwachten (statistieken pelgrimsbureau) zijn tekstjes die op nieuwe rituele plaatsen worden aangetroffen (op stenen, briefjes, bidprenten, etc.) Engels- of Duits-talig (afb. 6). Interessante onderwerpen voor nader onderzoek!

Afb. 6. Variatie in taal en tekst (Ermita Nuestra Señora de las Nieves, 2017)

De Keltische connectie

Voor de laatste decennia spreekt het Keltische verleden van Galicië sterk tot de verbeelding. Dit uit zich in kunstuitingen, op posters, in de vormgeving van sieraden en souvenirs, etc. ‘Keltische’ beeldtaal is op sommige plaatsen bijna even nadrukkelijk aanwezig als Christelijke. Sommigen veronderstellen dat het volgen van de *Camino* oorspronkelijk een Keltisch ritueel was, dat door de Romeinen is overgenomen en weer later is gekerstend. Daarvoor is geen bewijs maar dat doet hier niet ter zake. Waar het op aan komt, is dat uitdrukkingvormen van deze

ideeënwereld langs de *Camino* waarneembaar zijn, en ook dat de toepassing ervan van overheidswege gepropageerd lijkt te worden.¹¹ Daar zit van alles achter: *neopaganism*,¹² een opkomend regionaal bewustzijn en ook regionale ambities op toeristisch gebied.¹³ Bovendien krijgt men hier en daar de indruk dat de *Camino* wordt ‘geclaimd’, en haar Christelijke identiteit ter discussie gesteld: her en der langs de route zijn met verfspuitbussen ‘Keltische’ tekens (spiraalen, e.d.) aangebracht. Soms zijn die, ogenschijnlijk demonstratief, over het officiële *Camino* symbool (de Jakobsschelp) en wegwijzers (gele pijlen) gespoten. En ook over het tegenwoordig alomtegenwoordige symbool van de Europese Unie, een cirkel van sterren, dat zich uitstekend blijkt te lenen om er een blauwe spiraal overheen te verven. De *Camino* lijkt opnieuw omstreden gebied te worden, net als ten tijde van de *Reconquista*. Dat omstredene uit zich ook in het gebruik van nieuwe rituele plaatsen. Voor sommigen zijn ze spiritueel betekenisvol, voor anderen nietszeggend, of een toeristische attractie waar men bovenop klautert om een *selfie* te maken (Cruz de Ferro).

Zijn de beschreven verschijnselen uniek, specifiek voor de *Camino*? Nee, overal in Europa, en ook in Nederland en België zijn ze te vinden, maar bij mijn weten (op dit moment) nergens zo geconcentreerd als langs de *Camino Francès*. Judith Schuyf beschouwde dit soort fenomenen als uitingen van volksgeloof, als ‘zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden’.¹⁴ Dat laatste is moeilijk te bewijzen, al wijzen associaties met bomen (bijvoorbeeld ‘voddenbomen’) en bronnen wel in die richting. Zeker is dat dit soort gebruiken oud is, en ook dat de laatste decennia sprake is van een duidelijke revival. Dat heeft ongetwijfeld te maken met de Westerse zoektocht naar nieuwe, meer individuele, spontane en losse vormen van geloof en spiritualiteit.

¹¹ Margry, ‘Imagining an end of the world’.

¹² A.M. Kent: ‘Celtic Nirvanas: Constructions of Celtic in contemporary British youth culture’, in: D.C. Harvey, R. Jones, N. McInroy & C. Milligan (eds.): *Celtic geographies: Old culture, new times* (London, 2002), 208-226; R.A. Saunders: ‘Pagan places: Towards a religiogeography of Neopaganism’, *Progress in Human Geography* 36 (2012): 1-25.

¹³ C. Sánchez-Carreteto: ‘To walk and to be walked... at the end of the world’, in: C. Sánchez-Carreteto (ed.): *Heritage, pilgrimage and the Camino to Finisterre. Walking to the end of the world* (Basel, 2015), 1-20.

¹⁴ J. Schuyf: *Heidens Nederland. De materiële resten van een niet-christelijk verleden* (Utrecht, 1995).